Mit herzlichem Dank der Verf.

AFTRYCK UR

NORDISK TIDSKRIFT

ÅRG. 1902

Noreen

439.7
N76t

ORDENS DÖD.

AF

A. NOREEN.

Om ordens lif har ofta inom vetenskapen talats, dock mest om *huru* de lefva, föga om *hvarför* de lefva — nämligen de som verkligen lefva, ty det göra ju långtifrån alla. Besvarandet af denna sednare fråga sammanfaller sålunda väsentligen med den, som här i största korthet skall behandlas, nämligen hvarför, under det att vissa ord förblifva vid friskt lif, andra lika, eller åtminstone skenbart lika, välskapade dö ut vare sig genom långsamt aftynande eller bråddöd.

»Med tanken ordet föds på mannens läppar» och med den dör det ock. Lika visst som vi icke begagnat orden *bakladdningsgevär*, *bessemerstål*, *Röntgenstrålar*, *metersystem*, *järnväg* (med dess inemot 150 sammansättningar), *telefon*, *fonograf*, *symaskin*, *säkerhetständstickor*, *katedersocialist* och *krickkrick*, innan de därmed betecknade intressanta företeelserna uppenbarat sig i vår värld — lika visst begagna vi icke, annat än vid antikvariska uppvisningar, sådana som t. ex. denna uppsats, ord som beteckna saker och förhållanden, som ej längre existera. Häri hafva vi den första och påtagligaste orsaken till vissa ords utdöende. Stendöda äro därför *galder* ett slags trollsång, *käfser* en gift träl, *gläfja* ett slags spjut (jfr *glafven*), liksom, frånsedt museiförevisningar och kulturhistoriska arbeten, *armborstet* och *hillebarden*, *örtugen* och *galejan;* endast halfdöda de först nyligen ur bruk komna *laddstaken* och *ljussaxen*, *timglaset* och *riksdalern*. Men naturligtvis kunna de, om ock med någon annan innebörd än fordom, ånyo uppstå till lif, om någon ny sak uppträder, lämpad att uppbära det gamla namnet, liksom ju ingenting hindrar, att de

797498

på grund af ätternas utslocknande utdöda familjenamnen *Gyllenkaschett*, *Nötebom*, *Solenblomma* och *Lorfvensköld* återupptagas af någon Andersson eller Petterson, som finner dem tilltalande eller annars lämpliga.

Men en sak behöfver ej hafva kommit alldeles ur bruk, för att dess språkliga uttryck skall dö ut. Det behöfs blott, att den så mycket ändrat sin karaktär, att det gamla ordet icke mera befinnes motsvara sitt ändamål. Tempel och andra heliga platser hafva vi ju alltjämt, men de kunna icke skickligtvis benämnas med de gamla hedniska termerna *vi* och *harg*, som därför blott fortlefva såsom etymologiskt obegripna ortnamn, och vår gudsdyrkan har nu former, som man icke utan att häda kan beteckna såsom *blotande*. Den nutida »kloka gumman» skulle med afsky visa från sig den giftblandande *löfjerskans* titel. Järnplogen är tillräckligt olika den gamla *årdern* eller *ärjekroken* af trä för att ej kunna inrymmas under samma benämning. Altanen och balkongen kunna icke värdigt uppbära den pittoreska *svalens* gamla namn. Och ehuruväl den nutida pigan ofta torde i sak föga skilja sig från en medeltida *ambot*, så anstår dock denna gamla trälinnebenämning icke hennes fria väsen, som i våra dagar äfven håller på att rata den redan väl mycket underklassfärgade termen »piga» för att annektera den ursprungligen adliga titeln »jungfru», som i sin tur väl en gång kommer att af liknande anledning aflösas af »fröken».

Äfven om saken alldeles oförändrad består, kan emellertid namnet dö ut, emedan intet egentligt behof däraf vidare förefinnes. På en tid, då familjebandet ännu var det sociala lifvets a och o, var det ytterst praktiskt att hafva sådana korta, sammanfattande uttryck som *fädgar* far och son, *mödgor* mor och dotter, *mödgen* mor och son, *fädringar* och *mödringar* släktingar på fäderne-, resp. mödernesidan. Numera, i den individuella själfhäfdelsens tidehvarf, känner man föga behof af dylika konglomeratnamn, utan talar, när så skall vara, om »far och son» o. s. v. hvar för sig. Dock fortlefver ännu ordet *föräldrar* och kommer väl att så göra, så länge nordens fransmän i motsats mot söderns känna sig behöfva ordet *hem*, för hvilket franskan ju saknar ett enhetligt uttryck liksom för föräldrar. I sammanhang härmed må erinras om det försvagande af intresset för släktskapsförhållandenas detaljer och nyanser, som röjer sig i sådant som t. ex. ersättandet af de gamla orden *bryllingar* bröders

barn och *sysslingar* systrars barn med det allmännare och neutrala *syskonbarn* eller *kusiner;* så att de gamla uttrycken, där de öfverhufvud ännu användas, få beteckna, det sednare kusiners barn, det förra kusiners barnbarn. Dock ha vi ännu kvar de speciella orden *farbror* och *morbror*, *faster* och *moster*, under det att fransmännen äfven härvidlag hunnit längre, jag vill icke säga i utveckling utan i afveckling, i det de sammanslagit det förra ordparet i sitt *onkel*, det senare i *tant*.

På glömska af eller åtminstone bristande intresse för själfva föremålet beror äfven, i stort sedt, utdöendet af en hop gamla förnamn. Den siste *Bose*, *Dagfinn*, *Gisle*, *Grim*, *Joar*, den sista *Gyda*, *Hjälmborg* hade tydligen inga barn eller vänner, som kunde eller ville i sin familj fortplanta deras namn. Och som de ej heller hade förmånen att, vare sig som helgon eller furstliga personer, blifva upptagna i almanackan, så föllo namnen i glömska för alltid, under det att andra, såsom *Göte*, *Inge*, *Sigmund*, *Ulf*, *Blenda* och *Holmfrid* efter seklers förgätenhet sent omsider af en eller annan fornälskare eller af en fosterländskt sinnad almanackskommitté räddades från den eviga döden.

En bråd död kan emellanåt drabba ett ord på grund af människors medvetna och godtyckliga vilja samt deras makt att genomdrifva densamma. På så sätt har höga vederbörandes maktspråk ersatt *Bogesund* med *Ulricehamn*, *Volgsjön* med *Vilhelmina*, *Tingvalla* med *Karlstad*, *Vanås* med *Karlsborg* och — volenti non fit injuria — *Mennander* med *Fredenheim*, *Meinander* med *Edelsvärd* *Klöker* med *Ehrenstrahl* o. s. v. I de Lavals patentbref af 1878 presenteras det nyskapade ordet *gräddskummare*, men i ett något senare patent ändrar uppfinnaren af egen maktfullkomlighet detta till *separator*, och därmed var gräddskummarens dagsländelif ändadt.

Men liksom i människolifvet så är inom språklifvet dödsfall sådana som de hittills behandlade — genom olyckshändelse eller afsiktligt mord — i det stora hela sällsynta och något gammalmodiga. Ett vanligare och tidsenligare dödssätt är, som vi veta, att så småningom ihjälpinas under »kampen för tillvaron», konkurrensen med lyckligare utrustade likar. Dessa likar heta i språkvärlden synonymer, d. v. s. ord med ungefär samma betydelse, men ofta med ganska olika »stil», färgläggning, känsloton, stämningsvärde, hur man vill kalla det.

Ogynnsammast ställa sig härvidlag lifsvillkoren för inhemska yrkes- och facktermer. Vetenskap och konst äro ju mer än annan mänsklig verksamhet internationella, och i öfverensstämmelse därmed äro den lärde och andra fackmän liksom ock den mångsidigt bildade mer än andra kosmopolitiska i sitt språkbruk. Då nu detta helt naturligt på det ifrågavarande området blir normgifvande för den mindre fackmässigt eller mindre mångsidigt bildade, så blir följden, att vid konkurrensen mellan en inhemsk, mera folklig, och en kosmopolitisk, mera yrkesmässig, term den senare i regeln afgår med segern. Därför har, först inom det lärda skrået, sedan hos andra, sådana ord som *dagtal* och *döme* ersatts af de latinska *datum* och *exempel*, och det gamla med *läsa* sammanhängande *läst* — vi säga nu »evangelietext» — lefver endast kvar i det drastiska och väl allmänt missförstådda ordstäfvet om prästen, som slog käringen med lästen. Läkarne ha lärt oss att utbyta *kallosot* och *mullög* mot de tysk-latinska *feber* och *bäcken*. Tyskbildade militärer ha infört *trumma* och *jakt* i stället för *bamba* och *vede*. Handtverkare af hanseatisk börd eller åtminstone skolning ha för längesedan förtyskat våra flesta yrkestermer: *brännesten* har vikit för *svafvel*, *er* (jfr ännu *erg*) för *koppar*, *görsim* för *klenod* eller *smycke*, *let* (jfr ljus*lett*, röd*lett*) för *färg*, *brok* (jfr »maken till broken») för *byx*, *vrång* för *spant*, *vindöga* för *fönster* o. s. v.

Under sådana förhållanden är det gifvet, att, om af tvenne inhemska synonymer det ena mera än det andra har en kosmopolitisk prägel, detta har all utsikt att bli segervinnare. Så har det gått med *lin* (lat. *linum*, ty. *lein* o. s. v.), som besegrat det ännu i danskan kvarlefvande *hör;* både *stackot* och *stunt* ha måst vika för *kort*, som hade stöd i lat. *curtus*, ty. *kurz* m. m.

Vi lämna nu de fall, då segern vunnits af utländska legotrupper eller medelst främmande subsidier, för att taga i skärskådande en faktor, som i kampen för tillvaron spelar en nästan lika viktig roll som den råa styrkan, nämligen skönheten. Vid »det naturliga urvalet» har som bekant den fula individen relativt små chancer. Detsamma gäller om ett fult ord. Till fula ord höra först och främst sådana, som väcka obehagliga idéassociationer. Vi förstå utan närmare utredning, hvarför *pottomakaren* nu för tiden heter *krukmakare*, och hvarför Apostlagärningarnas 16 kap. 16 vers icke längre talar om en tjänsteflicka, som skaffade sina herrar mycken

afling, utan ersatt detta ord med *inkomst*. Herden och vallgossen vilja ej längre heta *fägömmare* och *fäpilt*, sedan deras kamrat vallhunden lagt bort sitt så missbrukade gamla namn *fähund* och själfva deras klienter nu föredraga att tituleras »kreatur» framför att konkurrera med diverse godt folk om benämningen *fä*. Adjektivet *skam* har vikit för *kort*, dels af samma skäl som de ofvan omnämda *stunt* och *stackot*, dels väl ock emedan det lät illa. *Mässesärken* har ersatts af *mässkjortan*, emedan »särk» på grund af kvinnligt pryderi blifvit betydligt mindre presentabelt än »skjorta».

Såsom fula eller åtminstone simpla betrakta vi vidare sådana ord, som vi stiftat bekantskap med, då vi befunnit oss i dåligt eller åtminstone obildadt sällskap. Ty för orden gäller liksom för människorna den gamla satsen: »säg mig med hvem du umgås, så skall jag säga dig, hvem du är». *Träck* är, trots sin ganska obehagliga innebörd, ett ganska gentilt ord. Hvarför? Emedan vi inhämtat det ur bibeln, från predikstolen och i poesi. Åtskilliga dess synonymer, som vi förnummit ur sjåarens och busens mun, gå däremot på grund af sin oförskyllda »fulhet» en säker död till mötes och äro delvis redan alldeles bannlysta från skriftspråket. *Sto* är ett fint ord, emedan det omhuldas af veterinärer och andra auktoriteter. *märr* påminner redan något om drängstugan, och det gamla *hyrsa* är alldeles utdödt, förmodligen emedan det låtit alldeles för bondaktigt. Samma orsak förmodar jag vara anledningen till att exempelvis i bibelspråket »Si jag står för dörren och *böstar*» sista ordet utbytts mot *klappar*.

Men ett ord kan gå under, icke blott emedan det väcker obehagliga idéassociationer, utan emedan det framkallar vilseledande sådana. Det är då i sin egenskap af ord, d. v. s. idéförmedlare, ändamålsvidrigt och har därför ärligen förtjänat att aflifvas. *Blåman* har med rätta aflösts af *neger* eller *morjan*, sedan *blå* upphört att betyda »mörk»; *arvoda* af *arbeta*, sedan *arvode* ej längre betyder »arbete». *Röjare* har ersatts af *anklagare*, ty *röja* är nu något helt annat än »anklaga»; *kännefader* och *kännesven* af *lärare* och *lärjunge*, emedan *känna* ej längre kan användas i betydelsen »lära». *Lottagelse* erinrade för mycket om nummerlotteri o. d. för att ej böra vika för *delaktighet*, och adjektivet *fräls* har dragit sig tillbaka till förmån för *fri*, sedan *frälsemannen* samt det adliga och andliga *frälset* fått en så specifik betydelse. Och hvilken fatal förväxling kunde

icke en grefve råka ut för på den tid, då bödeln ännnu kallades *stupogrefve!* — Att *etterödla* vikit för konkurrenten *huggorm* beror förmodligen på behjärtande af den zoologiska skillnaden mellan ödlor och ormar, som här låg mera i öppen dag än i fråga om *kopparormen* eller *ormslån*, som än i dag bär ett zoologiskt sedt inexakt namn, liksom *hvalfisken*, hvilken dock äfven han på sistone tycks börja vika för en mera vetenskapligt tillfredsställande medtäflare: *hvalen*.

Nästan lika skadligt, som det för ett ords lif är att hafva olämpliga associationer, är det att alldeles sakna sådana. Det blir därigenom svårt att hitta, då det behöfver användas, och ersättes därför lätt af ett synonym — gammalt eller nybildadt — med klara och tydliga förbindelser. Därför har *tössvar* vikit för det onekligen mycket genomskinligare *två gånger*, *brå* (bevaradt i blomnamnet *baldersbrå*) för *ögonhår*, *e* (bevaradt i *enär*, *esomoftast* m. m.) för *alltid*, *kved* för *moderlif* eller *lifmoder*, *härdska* för *hårdhet* och *ylfva* (bildadt till *ulf* liksom *hynda* till *hund*) för *varginna* eller *varghona*, helst som *ulf* af för mig obekant anledning länge varit starkt på retur till förmån för *varg*.

En annan viktig orsak till ett ords utdöende ha vi att söka i den omständigheten, att det med tiden kommit att blifva alldeles likalydande med ett annat af vidt skild betydelse. Har det då vid sin sida ett fullt nöjaktigt synonym, så viker det i tydlighetens intresse för detta. Därför ha *padda*, *groda* eller *tossa* ersatt *fröd*, sedan detta ord fått uttalet *frö*, bevaradt i ordstäfvet: »det hjälper allt som skvälper, sa käringen, sväljde frön». *Tagg* har utträngt *torn*, bevaradt i *hagtorn*, *liktorn*, *spänntorn* samt i botanisk terminologi. *Död* har ersatt *häl*, bevaradt i *helvete* och *ihjäl* (äldre *ihäl*). *Gång* har aflöst *sinn*, bevaradt i *någonsin* och *tusen sinom tusen*, där själfva stafningen med sitt enkla *n* visar, att uttrycket redan för länge sedan missförståtts. Samma diagnos i fråga om dödsorsaken torde man kunna ställa äfven för t. ex. *dön* stank, *il* fotsula, *tå* fägata, bygata och *bräde* häftighet, det sistnämda alltså på sin tid en värdig medtäflare till det ofta förlöjligade tyska *schnur*, som än i dag betyder dels »snöre», dels »sonhustru».

Bland mindre viktiga dödsorsaker nämner jag särskildt ett ords svårhandterlighet. Det lider väl t. ex. intet tvifvel, att af de tre nutida konkurrenterna *velociped*, *bicycle* och *cykel* det sista, åtmin-

stone om sunda förnuftet får råda, kommer att afgå med segern, ehuruväl ännu det förstnämda torde vara det mest gängse. Men *cykel* har alla företräden: det är mycket kortare (både i sg. och pl. tvåstafvigt) än det fyra till femstafviga *velociped(er)*, och det låter sig bekvämt lägga till grund för med hvarje dag allt behöfligare nybildningar såsom *cykla*, *cyklist*, *cyklande*, under det att *velocipedist* på ett allt annat än lyckligt sätt symboliserar denne resenärs snabbhet och *velocipedande* m. m. knappast låter säga sig. Ett annat exempel på kroppslängdens fördärfliga inflytande på lifskraften ha vi väl i kampen mellan *syskonbarn* och *kusin*, som lyktat med att det förra nu väl uteslutande hafver sin varelse i allmogekretsar. Och jag förmodar, att *pappas* och *mammas* allt segerrikare inkräktande på *fars* och *mors* område, detta äfven bland allmogen, väsentligen beror på samma orsak, ehuruväl detta fall vid första påseende kunde tyckas tala direkt mot mitt antagande. Men det är att märka, att *far* och *mor* verkligen äro mycket besvärligare än *pappa* och *mamma*, notabene för dem, som härvidlag äro i främsta rummet intresserade, och hvilkas vilja ju i ty fall är allas vår lag, nämligen de späda barnen. Detta emedan *far* och *mor* innehålla ljud, som för de unga språkkonstnärerna äro dels relativt svåra, såsom *f* och *o*, dels så godt som omöjliga att fabricera, såsom *r*. *Pappa* och *mamma* fylla däremot i detta afseende det absoluta idealets kraf och hafva därför i alla tider hos de mest skilda folk betecknat språkets begynnelse, vare sig de fått betyda »far» och »mor», »välling» och »bröstvårta» eller något annat dylikt urfenomen inom det till medvetande vaknande människobarnets värld.

Till sist vågar jag framkasta den förmodan, att äfven hvad som kallas ljudsymbolik varit en medverkande faktor vid vissa ords seger öfver andra. Jag antar t. ex., att då det gamla verbet *via* (ty. *wehen*) vikit för konkurrenten *blåsa*, detta delvis berott på det företräde i fråga om ändamålsenlighet, som det senare ordet ägde i och genom sitt *s*-ljud, hvilket — här liksom i *flåsa*, *hväsa*, *fräsa*, *susa*, *brusa*, *snusa*, *hviska*, *hvissla* m. m. — på bästa möjliga sätt symboliserar vissa med *s*-ljudet mer eller mindre likartade hörselförnimmelser.

Af den framställning, som nu lämnats, har man måhända fått det intrycket, att »det är bäst, som sker», att i det stora hela de ord, som dött ut, icke förtjänat att fortfarande lefva, enär de på ett

3 0112 061931900

eller annat sätt varit utlefvade, obekväma att uppbära språkutvecklingen, stundom rent af hinderliga för densamma, och att sålunda den fria konkurrensen varit till gagn för språket. Denna uppfattning må väl i hufvudsak vara riktig, men det får icke fördöljas, att en massa fall återstå, där man dels icke kan, åtminstone på vetenskapens nuvarande ståndpunkt, finna någon förnuftig grund, hvarför det ena ordet besegrats af det andra, dels måste hålla före, att ett visst ords död varit till verklig skada för språklifvet. Hvarför och till hvad gagn har t. ex. *ramn* (bevaradt blott i *ramsvart*) utträngts af *korp*, *mjö* af *smal*, *some* af *ära*, *bröt* — erinrom oss kung Bröt-Anund, vår förste till namnet kände representant för väg- och vattenbyggnadskåren — af *väg*, *öpa* af *ropa*, *ill* (jfr *illa*) af *elak*, *fägen* (jfr *fägna*) af *glad*, o. s. v.? Att *flicka* alldeles utrotat det nätta *småmö*, tyckes mig vårt språk snarare ha förlorat än vunnit på, och att vi ersatt det behändiga verbet *håla* med det långrandiga *taga hål på*, synes mig vara en afgjord försämring. Emellertid få vi väl trösta oss, dels med att många gåtor i detta hittills så godt som alldeles oundersökta ämne väl i framtiden komma att få sin lösning, dels — om detta kan utgöra någon tröst — med att i språklifvet liksom i människolifvet i det hela det långifrån alltid går, som det rätteligen borde. Ett glädjande faktum är emellertid, att åtskilliga goda ord, som en gång dött, visat sig vara endast skendöda, i ty att de af patriotiska och konstnärligt intresserade författare med framgång återupplifvats i skrift och därifrån mången gång inträngt äfven i talet. Dock, detta ämne kräfver en särskild behandling, som vi här ej kunna upptaga, helst den icke hör till frågan om ordens *död*.